

LOSONCZI ESZTER*

A magyar börtönügy helyzete a kiegyezés korában

Különös tekintettel a rabjogok alakulására

A vizsgált korszakban a büntetés-végrehajtási intézetek gyakorlatában és a szakirodalomban egyaránt megjelent a modernizációra való törekvés. Ezzel összefüggésben a tanulmányomban arra a kérdésre keresem a választ, hogy a kiegyezés körüli években mennyiben beszélhetünk úgynevezett rabjogokról. Ezen elnevezés alatt nem csak a jogszabályilag deklarált jogokat értem, hanem sokkal inkább azt, mennyiben tapasztalhatunk olyan intézkedéseket, amelyeknek köszönhetően a fogvatartott már nem a társadalmon kívüli jogfosztott egyén, hanem büntetését töltő, bizonyos jogokkal bíró állampolgár.

A szabadságharc leverését követő években az osztrák jog a börtönügy szabályozásában is éreztette hatását. Az 1852. évi Strafgesetz magyarországi hatálybalépését követően a szabadságvesztés büntetések végrehajthatósága érdekében hat országos fegyház kezdte meg működését: Illaván, Lipótváron, Munkácson, Márianosztrán, Nagyenyeden, Vácon, valamint a Szamosújváron található vár épülete is az országos állami intézetek sorába került. Eredetileg kizárólag a nagyenyedi épült büntetés-végrehajtás céljára, a többiek közül három katonai erődként, kettő zárdaként működött, „a végső pedig nevelő intézetnek szánt, de be nem végzett kőhalmaz vala”¹. Az intézetek kialakítása során az osztrák kormányzat elsődleges célja a gyorsaság és a költségek minimalizálása volt, ami hosszú időre megpecsételte a magyar büntetés-végrehajtás sorsát.

A kiegyezés előtti évek politikai életében a fő kérdést nem a börtönügy jelentette, ennek ellenére alapvető átalakítás vált szükségessé ezen a területen is. Ennek jeleként értékelhető, hogy a XIX. század második felében ismét erőteljesebben éreztették hatásvukát a fogházjavító mozgalmak.

A börtönüggyel kapcsolatos szakirodalom virágzásnak indult ebben az időszakban. Ennek oka, hogy mivel az „alkotmány küzdelmei véget értek”², előtérbe került a börtönügyi kodifikáció kérdése. Míg a kiegyezést megelőzően a szakirodalom szerepe

* ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, ORCID ID: 0000-0001-6800-1761.

¹ Hivatalos jelentés az országos fegyházokról az 1867-ik évben. Igazságügyi minisztérium. Buda, 1868. (a továbbiakban: Jelentés 1867), 13. p.

² MEZEY BARNA: *A magyar polgári börtönügy kezdetei*. Osiris-Századvég Kiadó. Budapest, 1995. 131. p.

inkább a mindennapos tapasztalatok és az alapvető ismeretek terjesztésére korlátozódott, azt követően differenciáltabbá vált a téma vizsgálata. Különböző kérdésekre keresték a választ, többek között arra, hogy milyen a magyar börtönügy valóságos helyzete, milyennek kellene lennie a büntetési rendszernek, milyen igazgatási elvek mentén szervezzék meg e területet, illetve milyen elméleti, jogszabályi és technikai eszközök szükségesek a modernizációhoz.³

A korszak egyik legkiemelkedőbb börtönügyi szakembere *Tauffer Emil* volt, aki már az egyetemi évei alatt érdeklődött a büntetés-végrehajtás iránt. Diákkorában saját költségen bejárta Erdély és Magyarország összes fegyházát, így mire diplomát szerzett, addigra már nemcsak európai színvonalú, széleskörű elméleti tudással rendelkezett, hanem ismerte a magyar intézetek gyakorlatát is.⁴ 1867-ben jelent meg a *Pulszky Ágost*tal közösen írt „A börtönügy multja, elmélete, jelen állása, különös tekint. Magyarországra” című művük, amellyel 1866-ban megnyerték a Pesti Magyar Királyi Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karának „Adassék elő a börtönügy legújabb haladásai mind a különböző rendszerek elméletére, mind azoknak gyakorlati alkalmazására nézve, különös tekintettel Magyarországra.” témában meghirdetett pályázatát. Ebben a műben a fennálló viszonyok mellett bemutatásra kerültek a nyugati fejlődési irányzatok, valamint azok a kívánalmak, hogy miként kellene átalakítani a hazai rendszert. A szerzők részletesen elemezték a fogházjavítás feltételeit, vizsgálták, hogy milyen börtönrendszert kellene bevezetni hazánkban. Gyakorlati kérdésekben is állást foglaltak, például az erkölcsi neveléssel, a rabok munkáltatásával, fegyelmezésével és a személyzettel szembeni elvárásokkal kapcsolatban.

Az egyetemi pályázat második helyezését *Bozóky Alajos* érdemelte ki „A börtönügy legújabb haladásai, mind a különös rendszerek elméletére, mind azoknak gyakorlati alkalmazására nézve különös tekintettel Magyarországra” című tanulmányával. A két mű felépítése nagyon hasonló egymáshoz, hiszen a szerzők célja azonos volt: egy börtönügyi kézikönyvet kívántak megalkotni. *Bozóky* is tisztázta az elméleti alapvetéseket, összegezte a börtönrendszerek és börtönök működésével kapcsolatos külföldi eredményeket. A hazai gyakorlatot azonban csak másodlagos forrásokra támaszkodva, kevésbé alaposan ismertette, mint *Pulszky* és *Tauffer*.

Az országos fegyintézetek állapotának megismerésében döntő jelentőséggel bírt az 1867. évi miniszteri jelentés. Ez a dokumentum kiemelten fontos, mert ez volt az első alkalom a magyar börtönügy történetében, hogy az intézetek állapotát a nyilvánosság elé tárták.⁵ A minisztérium által elrendelt vizsgálat tapasztalatait *Csillag Attila* osztálytanácsos és *Tauffer Emil* fogalmazó foglalta össze, miután a bizottság személyesen látogatást tett az összes országos intézetben. Maga a jelentés 1868-ban jelent meg, de a kimutatásokban az 1867-es év mellett összehasonlító céllal szerepeltek az 1866-os év adatai is.

A szerzők a teljesség igényével festenek képet a magyar börtönügy helyzetéről. Céljuk nem az elméleti fogalmak tisztázása volt, hanem a gyakorlat bemutatása, egy tény-

³ MEZEY 1995, 134. p.

⁴ MEZEY 1995, 135. p.

⁵ Jelentés 1867. *Előszó*.

kép megalkotása.⁶ A statisztikai adatok ismertetésén kívül értékelték a fennálló helyzetet és megfogalmazták kritikai észrevételeiket.

A mű a bevezetést követően négy részből áll: az elsőben általánosságban bemutatják a hazai börtönrendszert, a másodikban intézetekre bontva szerepel, hogy mit tapasztalt a bizottság a helyszíni vizsgálatok során. A harmadik részben a szerzők pontokba szedve összegyűjtötték javaslataikat, hogy a végrehajtás mely területét kellene átalakítani, például hogyan kellene kiválasztani az intézetek személyi állományát, mit lehetne fejleszteni a munkáltatáson, milyen átalakításra szorul az oktatás, a vallásgyakorlás és a fogvatartottak osztályozása. A negyedik rész pedig részletes statisztikai adatokat tartalmaz az 1866-os és 1867-es évekből.

A szerzők kettős célt fogalmaztak meg: egyrészt minél szélesebb körben kívánták felhívni a figyelmet a börtönügyre, hiszen ez éppúgy országos jelentőséggel bírt, mint a közjogi kérdések, másrészt az adott állapotok ismerete elengedhetetlen volt a gyökeres reformhoz. A körülmények feltárását követően pedig meg kellett vitatni a javításhoz szükséges eszközöket. „Az állapot fel van tárva a nemzet szeme előtt. Nyíltan, tartalék nélkül. A hiányok ki vannak emelve. Sőt az orvoslási módok is előadvák, s azok nagy része már is foganatba vétetett. Ezzel egyszersmint alkalom van adva, hogy a további javításokhoz mindenki hozzá szólhasson.”⁷

A tanulmány további részében a büntetés-végrehajtást meghatározó főbb tényezők mentén azt vizsgálom, milyen volt ezek valóságos állapota a jelentés szerint és milyen lett volna az elérni kívánt célok szerinti átalakítást követően.

I. Férőhely, elhelyezés

A végrehajtás megvalósításának körülményei közül kiemelném annak jelentőségét, hogy a rabok elhelyezése milyen módon valósult meg. Az intézetekben rendelkezésre álló férőhelyek és az ott fogvatartottak száma az alábbiak szerint alakult:

1. sz. táblázat

	Munkács	Lipótvár	Vác	Illava	Nagyenyed	Márianosztra	Szamosújvár
férőhely	670	1000	900	634	210	600	1028
hálótermek	35 db 8-86 fős	38 db 8-38 fős	56 db	21 db	4 db 50 fős, 2 db 5 fős	28 db	38 db 48-20 fős
létszám	498 ⁸	862 ⁹	561 ¹⁰	488 ¹¹	95 ¹²	160 ¹³	700 ¹⁴

Forrás: Saját szerkesztés.

⁶ MEZEY 1995, 93. p.

⁷ Jelentés 1867, Előszó

⁸ 1867. október 30. napján (Jelentés 1867, 16. p.)

⁹ 1866-os átlag (MEZEY 1995, 95. p.)

¹⁰ 1868. január 16. napján (Jelentés 1867, 116. p.)

¹¹ 1867. december 6. napján (Jelentés 1867, 71. p.)

¹² 1866-os átlag (MEZEY 1995, 95. p.)

¹³ 1868. január 13. napján (Jelentés 1867, 100. p.)

¹⁴ 1866-os átlag (MEZEY 1995, 95. p.)

Ezen adatok alapján megállapítható, hogy nem a napjainkban is nagy problémát jelentő túltelítettség jelentett gondot, hanem az épületek alapvető állapota. A meglévő intézeteket ugyanis eredetileg nem börtönnek építették, hanem csak átalakították azokat, ezért nem voltak megfelelőek a körülmények a rabok alapvető életkörülményeinek biztosításához sem. Munkácson például 8-86 fős, Szamosújváron pedig 20-48 fős termekben, esetenként közös priccsen aludtak a rabok, ami már egyáltalán nem tekinthető emberséges körülménynek. A fogvatartottakat levegőtlen és fénytelen cellákban helyezték el. A legtöbb helyen problémát okozott a tiszta ivóvízzel való ellátás is, ezért még gyakoribb fordultak elő különböző járványok. Az egészségügyi viszonyok szintén elég negatív képet mutattak, hiszen a közös elhelyezés magasabb szintű ellátást (például megfelelő minőségű és mennyiségű ételmezést és rendszeres tisztálkodást) követelt volna meg, ezt azonban sehol sem tudták biztosítani.

A legtöbb épületben az arra alkalmas helyiségek és a hely hiánya miatt a fogvatartottak fürdése, illetve testmozgása sem volt megoldva. A bizottság általánosságban megállapította Munkácsról, hogy a „tisztaság általában nem tartozik a fegyintézet ékeségei közé”¹⁵. Itt az épület adottságai itt egyáltalán nem mutatkoztak alkalmasnak a büntetések végrehajtására, ezért a bizottság a jelentésben azt a javaslatot tette, hogy a kormányzat azonnal szüntesse meg ennek a működését, és az ott őrzött fogvatartottakat osszák szét a többi intézet között.

Ezen tényekre való tekintettel a korabeli szakirodalom az egyik legfontosabb célkitűzésként a megfelelő intézetek felállítását fogalmazta meg. A börtönök építései alapvető szempontként határozták meg, hogy ne a meglévő épületeket alakítsák át, hanem megfelelően kiválasztott helyszíneken építsenek újakat. Figyelmet kívántak fordítani arra, hogy egy intézetbe ne kerüljön 300-400 főnél több személy, mert a zsúfoltság miatt nemcsak a rabok őrzése válik nehézzé, hanem a büntetés céljának megvalósítása is. Minden esetben szükséges ügyelni arra, hogy a rabok egészségének megőrzése érdekében kellő nagyságú terület jusson egy főre.¹⁶

II. Az intézetek személyzete: igazgató, tisztviselők, őrök

A javító rendszer bevezetésének másik akadálya az elhelyezésen kívül az intézetek személyi állománya – a tiszti állomány és az őrök ugyanis minden előképzettség és gyakorlat nélkül töltötték be pozíciójukat. Minden intézet élén állt egy igazgató, akinek a helyettesítésére egy ellenőrt, munkájának segítése céljából pedig írkokokat alkalmaztak. Ezen felül eltérő létszámmal, de mindenhol működött őrség.

A jelentés általánosságban az alábbiak szerint értékelte az intézetek vezetőit: „... vannak igazgatóink, kik tetteik után ítélve, a büntetés által elérendő cél felismerésére még nem emelkedtek, a fegyenczben csak a bűnöst s nem egyszersmint az embert is látják, (...) szóval több intézet meg annyi testet képez, melyből hiányzik a vezető lélek.”¹⁷.

¹⁵ Jelentés 1867, 17. p.

¹⁶ BOZÓKY ALAJOS: *Fogházjavítás. Alapfeltételek, melyek nélkül magának a börtönnek célirányos szervezése is lehetetlen.* Jogtudományi Közlöny. 1866/50. 787. p.

¹⁷ Jelentés 1867, 10. p.

Illaván például azért emeltek panaszt az igazgató ellen, mert személyesen ritkán tett látogatást a fegyencek között, és a velük való bánásmódot sem ellenőrizte, továbbá nem fordított figyelmet arra sem, hogy a bérlő miként, milyen munkákkal foglalkoztatja őket.¹⁸

A női fegyintézetek közül a márianosztrai területére nem léphettek férfiak, így ott csak külső őrség működött mindösszesen négy fővel. A bizottság a vizsgálat során a többi intézetben tapasztalt olyan helyzetet is, amikor az örök barátságos viszonyt ápoltak a fogvatartottakkal, például rendszeresen becsempészték nekik élelmiszert vagy híreket szállítottak.¹⁹

A személyi állomány képzettsége szempontjából a márianosztrai nővérekkel kapcsolatban fogalmazták meg a legkevesebb panaszt, hiszen ők hivatásuknál fogva emberek gondozásával foglalkoztak. Őket inkább azért érte kritika, mert túlságosan önhatalmúan kezelték a fogvatartottakat, és semmilyen központi akaratot nem kívántak követni.

A börtönök személyzetére vonatkozóan több javaslatot is kidolgoztak a jelentésben, ugyanis a szerzők álláspontja szerint a javítás sikere a hivatalnokok gondos megválasztásától függ.

Az igazgatói állást tekintették a legfontosabbnak: ő az intézet lelke, hiszen tőle függött a szellemi és anyagi állapot előmenetele vagy hanyatlása. Ennek érdekében az igazgató személyiségével kapcsolatban alapvető elvárásként fogalmazták meg, hogy például legyen művelt, becsületes, erélyes, bátor, feddhetetlen, kitartó, valamint jó emberismerő, hogy mindenkivel a egyéniségének megfelelően tudjon bánni.²⁰ Mivel erre a pozícióra a megfelelő személy kiválasztása nem volt egyszerű, ezért a bizottság azt javasolta, hogy vezessenek be egy éves próbaidőt, ami alatt csak ideiglenes minőségben alkalmazzák őket, és csak akkor nevezzék ki véglegesen, ha arra méltóak.²¹

A másik kiemelten fontos személy, a lelkész, mert „ő fedezi fel a szívek mélyében élő javulás csiráit, kelti növeszti azt, míg gondjai alatt megerősödten a megújult és feltámadt embert önmagának és a társadalomnak visszaadja”²². A személyes képességek közül náluk is lényegesnek tartották a tudományos ismereteket, a „lankadatlan buzgalmat”²³ és a töretlen türelmet. Az ő esetükben arra törekedtek, hogy lehetőleg ne foglalkoztassák őket a börtönön kívül, mert csak így tudták maradéktalanul a figyelmüket a rabokra fordítani. A lelki gondozást teljes mértékben csak úgy lehetett volna megvalósítani, ha a lelkészek nemcsak a közös istentiszteletek alkalmával foglalkoznak a hitélettel, hanem igény szerint egyenként is törődnek a fogvatartottakkal. Hiszen „gyárilag kiszabott minta szerint lelket javítani nem lehet; az egyéni jellemet csak egyéniesítő bánásmód képezheti.”²⁴, amely viszont megfelelő időráfordítást igényel.

Egy-egy intézetben a lehetőségekhez mérten kívánatosnak tartották több hitfelekezethez tartozó lelkész alkalmazását is, ugyanis a legtöbb helyen csak római katolikus lelkész misézett rendszeresen. „A vallás egyenlőség korában, annak elveivel össze nem

¹⁸ Jelentés 1867, 74–75. pp.

¹⁹ Jelentés 1867, 75. p.

²⁰ PULSZKY ÁGOST – TAUFFER EMIL: *A börtönügy múltja, elmélete, jelen állása, különös tekintettel Magyarországra*. Emich Gusztáv kiadványa, Pest, 1867. 190. p.

²¹ Jelentés 1867, 125–126. pp.

²² Jelentés 1867, 126. p.

²³ Jelentés 1867, 126. p.

²⁴ PULSZKY – TAUFFER 1867, 157. p.

főző ezen állapoton mielőbb javítani szükséges”²⁵ – vélték a szerzők. Célként határozták meg, hogy mindenhol legyen egy római és egy görög katolikus, egy protestáns vallású, valamint az erdélyi területeken unitárius lelkész is. Ezen kívül a fizetésük a munkájukhoz és műveltségükhöz, ne pedig a felekezeti hovatartozásukhoz igazodjon.

Az intézetekben a mindennapok gyakorlatát meghatározta az örök személye. Mivel a korszakban gyakran mutatkoztak a visszaélések és a túlkapások, ezért mindenképpen átalakításra szorult ennek a munkakörnek a betöltése is.

A vizsgálat során feltárt legnegatívabb eset Lipótváron történt, ahol 1867-ben az egyik osztrák nemzetiségű rab szökési kísérletet valósított meg. Nem jutott ki az épületből, de el tudott rejtőzni a padláson a szénában. Amikor az örök megtalálták, bántalmazni kezdték, és így hurcolták vissza a társai közé. Csak a lelkész közbenjárásának volt köszönhető, hogy a többi fogvatartott nem sietett a társuk megmentésére, és nem tört ki tömegverekedés. Az esetet követően a túlkapásban résztvevő öröket elbocsátották, valamint büntetésben részesült az, akinek a szolgálati ideje alatt el tudott mozdulni a helyéről a rab.²⁶

Azt javasolták, hogy a szökések megakadályozására külső őrként sorkatonákat alkalmazzanak, a felügyelőket viszont gondosabban válasszák ki, és a számukra biztosítsanak megfelelő bért.²⁷

III. A fogvatartottak osztályozása

A javítás másik alapvető feltétele a fogvatartottak osztályozása lett volna, ami sehol sem történt meg megfelelő szempontok szerint. Ahol megvalósult a szétválasztás, ott is mindenhol csak praktikus elvek mentén alkalmazták, például az örök nyelvtudásához igazodva vagy a rabok közötti konfliktusok elkerülése érdekében.

Szamosújváron és Vácon semmilyen szétválasztást nem alkalmaztak. Munkácson főként felekezetek szerint helyezték el a fogvatartottakat, illetve elkülönítették a cigányokat és a műveltebbeket, valamint felekezeti hovatartozásra való tekintet nélkül a fiatalabbakat.²⁸ Illaván nem foglalkoztak az elkülönítéssel, mondván, hogy a gyilkosok és rablók amúgy sem javíthatók meg (az egész országból itt kerültek a legsúlyosabb bűnök elkövetői). Lipótváron éjszakára elkülönítették a műveltebbeket és a fiatalokat, de napközben mindenki szabadon érintkezett egymással.²⁹ Nagyenyeden a cigányokat tették külön, mivel folyton konfliktusba keveredtek a többiekkel.³⁰ Márianosztrán pedig nappal, a munkáltatás idejére választották szét a különböző nemzetiségű rabokat.³¹

A szakirodalomban még mindig nem helyezkedtek egységes álláspontra a szerzők, hogy melyik a legjobban funkcionáló börtönrendszer, abban azonban egyetértés mutatkozott, hogy elutasították a rabok közös elhelyezését. A legtöbb érvet a magánrendszer mellett sorakoztatták fel, de már megfogalmazódott az a gondolat, hogy önmagában

²⁵ Jelentés 1867, 127. p.

²⁶ Jelentés 1867, 89–90. pp.

²⁷ Jelentés 1867, 133–134. pp.

²⁸ Jelentés 1867, 16. p.

²⁹ Jelentés 1867, 87. p.

³⁰ Jelentés 1867, 60. p.

³¹ Jelentés 1867, 102. p.

egyetlenben sem lehet megvalósítani tökéletesen a büntetés célját, hanem érdemes többféle változatot vegyesen alkalmazni – „(...) nem lehet szó többé egyes rendszerekről, hanem inkább valamennyi rendszer előnyeinek rendszeresítéséről.”³²

Az auburni rendszer ellen felhozott legfőbb érv, hogy itt a fogvatartottat olyan, vagy még rosszabb társaságba helyezték, mint amilyen emberek között kint élt. Ezen kívül az egész napi hallgatás megtartása sokkal ellentétesebb az emberi természetnél, mint a magány – így a rabok folyamatos késztetést éreztek a szabályszegésre. A rendszer sikeretelenségét bizonyítja, hogy a külföldi tapasztalatok alapján itt a hallgatás megszegése miatt egy rabra átlagosan 18-20 fegyelmi büntetés esett. Továbbá a közös rendszerben nincs lehetőség a rabok személyiségéhez igazodó, egyéni bánásmódra.³³

A philadelphiai rendszer (magánrendszer) negatívuma nem annak a gyakorlati hatásával, hanem inkább az anyagi vonzatával függött össze. A hazai lehetőségekhez mérten – az intézetek alapvetően rossz állapota, valamint a nagyméretű háló- és dolgozószobák miatt – tetemes összeget igénylő beruházás lett volna az átalakítás. Ráadásul a magány megtartása a büntetés teljes időtartama alatt elég embertelen bánásmódnak minősíthető, inkább a fokozatos (ír) rendszert kezdték preferálni.³⁴

A jelentés szerint ezen kívül azokon a helyeken a bizottság a közös rendszerrel kapcsolatban komoly problémának tartotta, hogy a fogvatartottak negatív hatást gyakorolnak egymásra. Az osztályozás nélküli elhelyezésük és korlátlan érintkezésük ugyanis nagyon ártalmas volt a javításra. A rendszer átalakítása viszont az épületek adottságai (nagy hálók, termek és közös munkatermek), illetve a bérleti szerződések általi munkáltatás miatt nem volt egyszerű feladat. Végül három alapvetően megvalósítandó célt fogalmaztak meg: minden intézetben külön helyezték el a 24 év alattiakat, különítsék el a művelteket a kevésbé műveltektől, valamint azokat, akik először kerültek büntetés-végrehajtási intézetbe a visszaesőktől. Ezen kívül azokon a helyeken, ahol lehetőség van rá, az igazgató a lelkes együttműködésével további osztályokat is kialakíthat. A különböző osztályok elkülönítését pedig nem csak az éjszaka, hanem napközben a munkáltatásnál, az étkezésnél, a séta során, valamint az istentiszteletek alkalmával is meg kell tartani.³⁵

Annak érdekében, hogy utána a megfelelő osztályba kerüljön, az intézetbe kerülését követően minden rabot 2-6 hétre magányzárába kellene zárni. Ezért javaslatot tettek arra, hogy mindenhol annyi magányzárkát építsenek, amennyit a két hónap alatt átlagosan beszolgáltatott fogvatartottak száma igényel.

„Az ilykép elzárt fegyencz a büntetés komoly benyomásainak kitéve, megtört lelkének és érzelmeinek nyilvánulásából biztosabban tanulmányozható, s bűnössége mérvének megállapítása könnyebben sikerül; az igazgatónak, lelkes és tanítónak levén kötelessége, naponkénti látogatás folytán teljesítendő gondos tanulmányozás és észlelés által azt meghatározni.”³⁶ emellett az orvosnak hetente legalább két alkalommal látogatást

³² BOZÓKY ALAJOS: *Fogházjavítás. Melyik tehát tehát mindezek után a legczélszerűbb börtönrendszer?* Jogtudományi Közlöny. 1866/49. 775. p.

³³ BOZÓKY ALAJOS: *A börtönügy legujabb haladásai, mind a különös rendszerek elméletére, mind azoknak gyakorlati alkalmazására nézve különös tekintettel Magyarországra.* Stolp Károly. Pest, 1867. 20–21. pp.

³⁴ MEZEY 1995, 143. p.

³⁵ Jelentés 1867, 140–143. pp

³⁶ Jelentés 1867, 142. p.

kell tennie a fogvatartottnál, és ha úgy véli, hogy az elzárás a továbbiakban káros hatással lehet az egészségre, indítványozhatja annak megszüntetését.

IV. Oktatás és lelki gondozás

E két terület közül a hagyományok folytán minden intézetben a lelki gondozás mutatott nagyobb fokú szervezettséget. Ezt bizonyítja, hogy a lelkészi állások betöltése gördülékenyebben megvalósult, mint a tanítóké.

Munkácson egy római katolikus pap működött, aki vásár- és ünnepnapokon kétszer, illetve hétköznapi napokon is minden reggel 10 órakor istentiszteletet tartott.³⁷ Ezen felül oktatói tevékenységet is ellátott – minden szerdán és pénteken számolni és olvasni tanította a 24 éven aluliakat, valamint azokat, akik önként jelentkeztek (a vizsgálat idején összesen 27 tanítvánnyal rendelkezett).³⁸

A szamosújvári intézetben nem volt állandó pap, hanem vasárnapokon és ünnepnapokon a környékről bejáró lelkészek tartottak istentiszteletet, viszont az oktatás megszervezésével egyáltalán nem törődtek.³⁹

Az illavai intézetben a katolikusok minden szombaton és vasárnap részt vehettek misén, de a többi valláshoz tartozók évente csak pár alkalommal.

A folyamatos lelki gondozás a lipótvári intézetben megfelelőnek mutatkozott, ugyanis itt a fogvatartottakkal a bekerülésüktől kezdve folyamatosan tartotta a lelkész a kapcsolatot, valamint hetente három alkalommal különböző nyelveken (magyar, szlovák, német) általános erkölcsi oktatásokat is szerveztek. Az elemi oktatás területén szintén magas szintű szervezettség volt tapasztalható ebben az intézetben. Két nagyobb méretű – egyenként 172 fős – tanszobával is rendelkeztek, így nemzetiségekre osztva hetenként 8 óra időtartamban tudtak reál alapismeretet és hittant oktatni. Az órák minden 22 év alatti fogvatartott számára kötelezőek voltak, de a nem kötelezettek is részt vehettek az oktatáson. Az intézetben ezen felül zenekar és énekkar is működött, összesen 35 fővel, akik fellépéseikkel színesítették az istentiszteleteket.⁴⁰

Vácon a lelki gondozást egyáltalán nem szervezték meg, itt csak római katolikus lelkész tartott misét rendszeresen, de egyénileg nem foglalkozott a rabokkal. Az oktatás jobban megvalósult, ugyanis a városi tanító naponta 2 órát foglalkozott a 20 éven aluliakkal, akiknek kötelező volt a részvétel. A tanulókat két csoportra osztották aszerint, hogy az intézetbe kerülésükkor rendelkeztek-e már valamilyen ismerettel.⁴¹

Nagyenyeden a katolikusok számára hetente, a többi felekezethez tartozóknak pedig alkalmanként volt mise. Nem foglalkoztattak állandó tanítót, de az igazgató és az őrpáncsnok főként olvasni tanított kötelezően minden 30 év alatti fogvatartottat vasárnaponként délutánonként 2 és 4 óra között.⁴²

³⁷ Jelentés 1867, 19. p.

³⁸ Jelentés 1867, 21. p.

³⁹ Jelentés 1867, 44–45. pp.

⁴⁰ Jelentés 1867, 90–93. pp.

⁴¹ Jelentés 1867, 117–118. pp.

⁴² Jelentés 1867, 61. p.

Márianosztrán nem jelentett problémát a lelki gondozás. Itt a római katolikusoknak naponta tartottak istentiszteletet, illetve az étkezések alkalmával a nővérek felolvastak a szentek életéről, a nem katolikusokkal azonban kevésbé törődtek. Az oktatásban a lelki kész közreműködött, aki esténként, valamint vasár- és ünnepnapokon délelőtt hittant tanított. Az elemi oktatás a nővérek feladata volt, akik különböző nyelveken – hetenként kétszer két órán át olvasni, írni és számolni tanították a rabokat. Az oktatáson nem volt kötelező a jelenlét, ennek ellenére 1867-ben 121 fő vett benne részt.⁴³

Összegezve a vizsgált időszakban az intézetekben átmeneti eredmények tapasztalhatóak voltak. Hosszú távon a sikertelenség fő okát az jelentette, hogy nem rendelkeztek elegendő és megfelelő személyzettel, amelynek hátterében az anyagi fedezet hiánya húzódott meg. Tovább nehezítette a helyzetet, hogy a rabok jelentős része teljesen műveletlen volt és elemi ismeretekkel sem rendelkezett, valamint nem is mutatkozott nyitottnak az oktatásra.

A korszakban a munka mellett a javítás fő eszközeként tekintettek az oktatásra. A jelentés szerint az ismeretek gyarapítása növeli a műveltséget és ez megakadályozhatja, hogy ismét a bűn útjára tévedjenek, hiszen számos esetben a tudatlanság is lehet a bűn forrása.⁴⁴ Célravezetőnek találták, ha minden intézetben a házi bizottmány határozza meg a tanrendet és az oktatott tárgyak körét. Fontos, hogy mindenhol legyen egy állandó tanító, ennek érdekében megfelelő díjazást és lakást kell biztosítani számukra.

Az elméleti oktatás vasár- és ünnepnapokra irányozták elő, így nem vette el a munkától az időt. Az alapvető tananyagon, azaz az íráson, olvasáson és számoláson túl azok számára, akik fogékonyak mutatkoztak egyéb ismeretek megszerzésére, előadást tartottak volna még például történelemből vagy természettudományokból is. Annak biztosítására, hogy a fogvatartottak a szabadidejükben is tudjanak olvasni, minden börtönben megfelelő választékkal rendelkező könyvtárat kívántak létrehozni.⁴⁵

V. Munkáltatás

Hazánkban a legtöbb intézetben az osztrák minta alapján bevezetett úgynevezett általános bérbeadási rendszer működött, amelynek lényege, hogy a munkáltatás az állam tulajdonában álló épületekben valósuljon meg. Az állam bérleti szerződéssel értékesíti a rabok munkaerejét külsős vállalkozóknak. A vállalkozó biztosítja a gépeket, a nyersanyagot, szervezi a munkát és az értékesítést. Ezzel együtt gondoskodik a fogvatartottak étellemezéséről és ruházatáról, amiért a kormányzat neki térítést fizet. A bérlő pedig – ha úgy alakul a profit –, munkabért fizet az államnak. Az osztrák rendszer értelmében viszont a bérlővel átalányrendszerben állapodtak meg, ami azt jelentette, hogy nem számított a profit, hanem fejenként meghatározott fix összeget fizetett az államnak. Ez a gyakorlat meggátolta, hogy bármilyen javítás is megvalósuljon a munkáltatás révén, mert ebben senki sem volt érdekelt: a bérlő arra törekedett, hogy minél nagyobb bevételt

⁴³ Jelentés 1867, 104–106. pp.

⁴⁴ PULSZKY-TAUFFER 1867, 149–150. pp.

⁴⁵ BOZÓKY ALAJOS: *Javítási eszközök*. Jogtudományi Közlöny, 1866/52. 820–824. pp.

telre tegyen szert, ezért kíméletlenebbül bánt a fogvatartottakkal, mint ahogyan az állami tisztségviselők felügyeltek volna.

Ebben az időszakban mégis inkább a bérleti rendszert alkalmazták, mert ez sokkal kényelmesebb volt az intézetek személyzetének, így végső soron az államnak is: nem igényelt befektetést a munkaeszközök és nyersanyagok beszerzése, valamint az értékesítés során nem az igazgatónak kellett vállalnia a piaci kockázatot.⁴⁶

Illaván 1864. után vezették be a munkáltatást, ahol „annyiféle munka folytattatik, mint egy más intézetben sem, és hogy foglalkozás hiánya soha sem fordul elő.”⁴⁷ A szabadulást követő időkben sok hasznát vették a bent megszerzett szaktudásnak, mert olyan gyári munkára alkalmazták őket, amellyel csak részfolyamatokba tanultak be. A többség cipőgyárban dolgozott, de volt gyufafagyaluló, esztergályos, asztalos, néhány ember házicipész, szabó, szalma-székfonó vagy festő.

Szamosújváron jobbnak mutatkozott a helyzet, mert itt a rabok nagy része hasznos munkát végzett, többnyire szabó, cipész, asztalos, bodnár, kőműves, kovács, szakács, pék szakmákban dolgoztak, de 77 főt itt is gyárban (gyapjúüzemben) alkalmaztak.⁴⁸

Vácon a munka jellege nagyrészt megfelelő volt – a többség katonaruhát varrt és szalmakalapot készített –, de egyáltalán nem vették figyelembe, hogy a bekerülést megelőzően ki mivel foglalkozott, ezért gyakran kerültek új munkakörbe az emberek, amit nehezen szoktak meg.⁴⁹

A legnagyobb problémák Munkácson és Lipótváron jelentkeztek. Munkácson a fogvatartottak kevesebb, mint fele dolgozott,⁵⁰ bár ők legalább hasznos mesterségeket űztek: például kovács, asztalos, bodnár, szabó, kefekötő. Lipótváron pedig katonaruha varrással, kötélveréssel, csinvatszövésével és páran asztalosmunkával foglalkoztak.⁵¹

A női intézetekben zárt munkáltatás folyt. Márianosztrán a nővérek felügyelete mellett kizárólag női munkákban vettek részt: szövés, kötés, horgolás, fonás, főzés, mosás, hímzés. Itt a munka jellege és szervezése is igazodott a fogvatartottak egyéniségéhez, sőt a szabadulásukat követően kamatoztatni is tudták a megszerzett tudást.⁵²

Nagyenyeden házi kezelés valósult meg. A munkáltatást az igazgató szervezte meg: ő szerezte be a nyersanyagokat, felügyeltette a munkát és irányította az értékesítést. Főként ruhaneműket készítettek, amiket a fogházakban használtak fel.⁵³ 1867-től kezdve azonban itt is át kívántak állni a bérleti rendszerre, ezért a jelentésben kérelemmel fordultak azt uralkodó felé, hogy ne hagyja jóvá a szerződést. A másik ajánlás, amit a munkáltatással kapcsolatban megfogalmaztak, hogy ne férfi személyzet tanítsa és felügyelje a dolgozó hölgyeket.⁵⁴

Összességében elmondható, hogy a bizottság már azt is pozitívként értékelte, ha valamiféle munka folyt az intézetekben, de azért javaslatokat is tettek a rendszer átalakítására.

⁴⁶ MEZEY 1995, 41. p.

⁴⁷ Jelentés 1867, 79. p.

⁴⁸ Jelentés 1867, 45–48. pp.

⁴⁹ Jelentés 1867, 118–119. pp.

⁵⁰ A vizsgálat napján a 498 fő közül csak 228 fogvatartottat foglalkoztatott a bérlő, 44 fő látott el az intézetben házi munkát, a többi rab viszont semmiféle munkát sem végzett. (Jelentés 1867, 24. p.)

⁵¹ Jelentés 1867, 94. p.

⁵² Jelentés 1867, 106. p.

⁵³ Jelentés 1867, 62–63. pp.

⁵⁴ Jelentés 1867, 66–67. pp.

A szakirodalomban a javítás legfontosabb eszközének a munkát tartották, amely által engedelmességre és becsületességre szoktatják a rabokat. A munkáltatásnak azért is tulajdonítottak kiemelt szerepet, mert úgy vélték, a bűncselekmények elkövetésének egyik fő oka a munkakerülés. Ezért a büntetés során olyan mesterségekre kell tanítani a fogvatartottakat, amivel a szabadulásukat követően el tudnak helyezkedni, és így nem fognak ismét a bűn útjára lépni – tehát a reszocializáció elsődleges eszközének is tekintették a munkát. Ennek szellemiségéhez igazodva az intézetekben nem a profitorientált foglalkoztatást preferálták, hanem azt, ami hasznos szaktudást eredményez.⁵⁵

A bizottság tagjai komoly bírálatot fogalmaztak meg az intézetekben alkalmazott bérleti rendszerrel kapcsolatban. Javasolták, hogy azokon a helyeken, ahol lejár a bérleti szerződés, ne hosszabbítsák meg azokat. A férfiak részére fenntartott intézetek közül így leghamarabb a váciban lehetett volna kísérleti jelleggel bevezetni a házi kezelésű rendszert. Amíg pedig ez a többi intézetben nem lehetséges, a házi bizottmány mindenhol határozza meg a bérlőnek, hogy milyen munkanemekben foglalkoztathatja a fogvatartottakat, a konkrét munkára való beosztást pedig az orvos és az igazgató egyetértésével készítse el.⁵⁶

A munkáltatás megszervezése azért is fontos kérdés volt, mert az állam számára komoly terhet jelentett az intézetek működési költségének finanszírozása. A cél az, hogy a befolyó összeg egy részét be tudják számítani a rabtartás költségeibe.⁵⁷

A bizottság elvi alapon kifogásolta, hogy a fogvatartottak keresményük egy részével szabadon rendelkeztek, de be kellett látniuk, hogy a pénz elköltése a kintinban szükséges igények fedezésére – jobb élelem vásárlására – biztosít lehetőséget. Bizonyos helyeken – például Illaván – ez a gyakorlat ugyanakkor az erkölcsi javulás komoly akadályát képezte: hiába kerestek az átlagos szintnél jobban a rabok, a plusz keresetüket általában alkohol vásárlásra fordították. A bérlő „... állandó kocsmát – kintin – tartott, hol pálinkát, boroviczkát, rhumot vehettek...”⁵⁸, amiből csak a bérlő húzott hasznot, hiszen az itt kifizetett összeg szintén az ő bevételeit képezte.

A rendszer átalakítására tett javaslat szerint rabok a munkabérnek maximum a felét jobb élelmezésre fordíthatták volna. Az első negyedévben nem lehetett felhasználni erre a célra a keresményt, utána is csak a negyedét, és az igazgató jutalomként engedélyezhetett még negyedrészt, a másik felét pedig a szabadulásuk utáni időszakra félre kellett tenni. Ez a tőke is azt a célt szolgálta, hogy a volt fogvatartott a megélhetése biztosítása miatt ne kényszerüljön ismét a bűn útjára lépni.⁵⁹

VI. Fegyelmi büntetés és jutalmazás

A fegyelmi büntetések kiszabása területén viszonylag nagy eltérések mutatkoztak az intézetek között. Az osztrák büntető törvénykönyv és az ügyviteli szabályok lehetőséget biztosítottak bizonyos testi büntetések alkalmazására – az orvosi vizsgálat elvégzését követően pálca- vagy botütést lehetett kiszabni. A jogszabályok mindösszesen annyi

⁵⁵ PULSZKY-TAUFFER 1867, 171–173. pp.

⁵⁶ Jelentés 1867, 138–139. pp.

⁵⁷ PULSZKY-TAUFFER 1867, 172. p.

⁵⁸ Jelentés 1867, 75. p.

⁵⁹ Jelentés 1867, 137–140. p.p

megszorítást tartalmaztak, hogy az igazgató maximum 20 ütest szabhatott ki, annál többet csak bírósági határozat alapján rendelhettek el.⁶⁰

Munkácson például azzal kapcsolatban érkezett panasz egy fogvatartottól, hogy túl szigorúan alkalmazzák náluk a kényszerkabátot – itt az orvosi vélemény alapján a bizottság azonnal javaslatot tett e büntetési mód eltörlésére.⁶¹ A nagyenyedi intézetben nem állt rendelkezésre megfelelő számú magánykamra a büntetések végrehajtására, így több alkalommal inkább vesszőzést szabtak ki büntetésnek. Itt azonban a vesszőzést nem csak fegyelmi szankcióként alkalmazták, hanem előfordult olyan eset is, amikor a bíróság az ítéletben írta elő a végrehajtás kezdetére – bár az Erdélyben is hatályba lévő osztrák büntető törvény nem biztosított erre lehetőséget.⁶²

Illaván leggyakrabban magányfogságot rendeltek el, de sokszor előfordult a börtön és a botozás is.⁶³ Lipótváron viszonylag gyakran került sor fegyelmi büntetések kiszabására, főként magányfogságot, rövid vasra veretést, pálcaütést, börtönt és kedvezménymegvonást alkalmaztak.⁶⁴

Márianosztrán a fegyelmi büntetéseknél is figyelemmel viseltettek az emberséges bánásmódra: egyáltalán nem alkalmaztak sem botozást, sem börtönt. Kizárólag magányfogsággal, sötétkamrába zárással és kedvezménymegvonással szankcionálták az elkövetőket. Ha a bírósági ítélet súlyosbításaként bilincset kellett volna alkalmazni, az orvos véleményét figyelembe véve ezt nem hajtották végre. Az intézetben kiszabott büntetések csekély száma bizonyítékként szolgált arra, hogy nem csak testi büntetésekkel lehet megtartani a fegyelmet és a rendet.⁶⁵

A szakirodalomban megfogalmazást nyert az a gondolat, hogy az önkényes eljárások visszaszorítása érdekében szükséges egységesen szabályozni a börtönökben elkövetett kihágások elbírálásának menetét és a kiszabható szankciókat. A büntetés minden esetben álljon arányban az elkövetett magatartással, ne legyen káros az egészségre, valamint „a megbüntetett rab becsületérzete végkép el ne fojtassék (mint ez leginkább a pálczázás s egyéb testi fenyegetéseknél történik) (...), legyen szigorú ugyan, de ne felejtse el a büntető, miszerint a bocsánat gyakran jobban hat az illetőre, mint a büntetés”.⁶⁶

A börtönökben adható jutalmakkal kapcsolatban a szakma képviselői között eltérő vélemények alakultak ki – egyesek azt az álláspontot képviselték, hogy a büntetéssel egyáltalán semmilyen kedvezmény adása nem fér össze, míg mások szerint pozitív hatást gyakorol a szabályok betartására, ha kilátásba helyeznek bizonyos pozitívumokat. Abban egyetértés mutatkozott, hogy jutalomként ne lehessen érzékekre ható élvezeteket nyújtani, például jobb ételt, alkoholt vagy dohányzás engedélyezését. Megengedhetőnek tartották a kiemelkedő munkateljesítmény után járó pénzjutalmat, amelyet azonban nem költhettek el szabadon az intézetben, hanem csak a szabaduláskor kapták volna meg a rabok. Továbbá preferálták olyan kedvezmények biztosítását, amelyek javítják a közér-

⁶⁰ MEGYERI ISTVÁN: *A magyar börtönügy*. Magyar Kir. Igazságügyministerium, Budapest, 1905, 35. p.

⁶¹ Jelentés 1867, 35. p.

⁶² Jelentés 1867, 59. p.

⁶³ Jelentés 1867, 84. p.

⁶⁴ Jelentés 1867, 98. p.

⁶⁵ Jelentés 1867, 108. p.

⁶⁶ BOZÓKY 1866/52, 823. p.

zetet, például a zárkák feldíszítését, a kápolnában énekesként való alkalmazást vagy a büntetési idő lerövidítésének kilátásba helyezését.⁶⁷

VII. Összegzés

Az osztrák börtönügyi politikának köszönhetően a kiegyezést megelőzően már több országos intézet is működött hazánkban, ezekben viszont a feudális és a modern gondolatokat távolról valló sajátos rendszer keveréke jött létre. A fogvatartottak az elhelyezés körülményeiből is adódóan a legtöbb helyen még mindig a társadalmon kívüli, kirekesztett pozícióban voltak. A szakembereknek tehát nem azon kellett dolgozniuk, hogy kiépítsék a rendszert, hanem hogy a rossz gyakorlatot a helyes útra tereljék, és az legalább minimális mértékben megfeleljen az európai szintnek.

Az intézetek többségének alapvető állapota nem tette lehetővé, hogy bennük humánus végrehajtási feltételeket biztosítsanak, de voltak olyanok, amelyekben ennek ellenére helyes gyakorlatokat alakítottak ki. A jelentésben például kiemelték, hogy „... Nostra minden fegyintézetünk közt úgy a benn uralgó javítási szellem, mint a rend, fegyelem és csinosság tekintetében első helyen áll.”⁶⁸ Itt a nővérek felügyelete és irányítása mellett a fogvatartottak valóban a javulás útjára léptek, és mind a lelki gondozás, illetve az oktatás, mind pedig a munkáltatás által hasznos ismeretekkel gyarapodhattak.

A börtönügy elméletének fejlődését mutatja, hogy a jelentés javaslataiban, valamint a korabeli szakirodalomban egyaránt előremutató gondolatok jelentek meg. Előrelépésként értékelhető, hogy – a pesti egyetem 1866. évi pályázatának is köszönhetően – megjelentek olyan börtönüggyel foglalkozó írók, akik ismerték a nemzetközi tendenciákat és a magyar gyakorlatot egyaránt. Így fel tudták hívni a figyelmet a téma aktualitására, és nemcsak a szakma iránt érdeklődőknek, hanem a törvényhozás számára is értékes javaslatokat fogalmaztak meg.

A szerzők meghatároztak bizonyos követelményeket, amelyek a fogvatartottak helyzetének javítását célozták: ilyenek a megfelelő elvek mentén megvalósuló osztályozás és az összes intézetben egységes börtönrendszer meghonosítása. Az oktatás és a lelki gondozás megszervezésével kapcsolatos elvárások azért fontosak, mert ezek által fejlődhetnek az egyének és ez segítette a reszocializációt. A munkáltatás házi kezelésbe vonása egy olyan óvó rendelkezés, aminek köszönhetően csökkent volna a dolgozók kiszolgáltatottsága a bérlővel szemben. A személyzettel kapcsolatos elvárások szintén kiemelt jelentőséggel bírnak, mert megfogalmazódik bennük a bántalmazás tilalma és az, hogy tisztességesen bánjanak az őrizetükre bízott személyekkel.

A fogvatartotti jogok közül a jelentés tartalmazta a megfelelő minőségű és mennyiségű ételhez, a foglalkoztatáshoz és a szellemi gyámolításhoz való jogot.

Az 1867. évi jelentés eredménye, hogy részletesen feltárta az országos intézetekben uralkodó állapotokat. Mint ahogyan a szerzők is fogalmaztak: „Száljunk azonban le a szerencsétlenek közé, tekintsünk a fegyintézet leleplezett éltébe, s a tévedést be fogjuk látni, mert javítás helyett rontás eszközöltetik, káros a társadalomra, káros egész közöle-

⁶⁷ BOZÓKY 1867, 60–61. pp.

⁶⁸ Jelentés 1867, 101. p.

tünkre, mivel nagy része a letartóztatottnak romlottabb a kiszabaduláskor, mint elítél-tetése idejében volt.”⁶⁹

A jelentésben foglalt javaslatok, illetve a szakirodalomban rögzített elvek mentén megindulhatott a szükséges szabályozásról való gondolkodás, amely első lépésének tekinthető az 1869. év fegyházi rendtartás. Elmondható tehát, hogy a kiegyezést követő években ezek a dokumentumok határozták meg az Igazságügyi Minisztérium által létrehozott, a modern börtönügy alapját képező jogszabályokat.

ESZTER LOSONCZI

THE HUNGARIAN PRISON SYSTEM AROUND THE AUSTRO-HUNGARIAN COMPROMISE OF 1867, WITH SPECIAL EMPHASIS ON PRISONER'S RIGHTS

(Summary)

Before the Austro-Hungarian Compromise of 1867, several penitentiaries were established in Hungary mostly due to the reforms initiated by the Austrian government. Due to the sad state of affairs, it was almost impossible to offer humane conditions in the majority of the penal institutions. Hedged with difficulties, the wardens tried to establish proper conduct towards the inmates in some of the penitentiaries. In the mid 19th century, forward-thinking ideas started to appear in the contemporary scientific literature. The authors of these articles were familiar both with the latest scientific concepts in the West but also with the underdeveloped domestic practice. Therefore, they could argue for the necessity of much-needed reforms and make proposals for the legislative.

In 1867, the Hungarian Government was re-established by the King as part of the Compromise. The minister of justice made a report about the correctional system, which played a great role in the recognition of the issues in the penitentiary. The historical significance of this report lies in the fact, that many details regarding the Hungarian prison system were made available to the public for the first time. Its authors laid down some principles, like the classification of the inmates and the establishment of a unified prison system, through which they aimed to improve the conditions of the prisoners. They emphasized the importance of education and the cure of the convict's souls, because they thought that these elements were necessary towards their resocialization. Regarding the responsibilities of the officers, the most basic principle was that they shall treat the inmates honourably. The prisoner's rights also included the right to adequate amount of food and the right to work and to the education.

Following the Austro-Hungarian Compromise, these proposals formed the basis of the forth-coming laws that laid down the foundation of the modern prison system.

⁶⁹ Jelentés 1867, 8. p.